

Synonymie of de nachtmerrie van de lexicografie*

door Peter Bakema

Van woord tot woord, van A tot Z

De meeste lexicografen gaan volgens dezelfde, alfabetische wijze te werk: ze beschrijven een woord op de alfabetische plaats in het woordenboek. Zo'n methode heeft haar nadelen.

Soms blijkt dat woorden die tot hetzelfde domein of woordveld behoren, zoals schaaktermen, niet in hun onderling verband worden gedefinieerd. Sommige termen hebben daardoor een heel globale omschrijving, en andere termen juist een heel specifieke definitie. *Paard* wordt in *Van Dale GWNT* (1992) bijvoorbeeld omschreven als 'naam van een stuk uit het schaakspel', terwijl bij *raadsheer* de positie en de functie van dit schaakstuk worden gedefinieerd (Verkuyl 1993).

Verder nemen lexicografen bepaalde, metonymische betekenissen bij het ene woord wel op, maar bij een ander, vergelijkbaar woord niet. Bij *bas*, *fagot*, *piston*, *trombone* en *viool* vinden we in *Van Dale GWNT* (1992) de toepassingen 'instrument' en 'bespeler', maar *fluit*, *hobo*, *trommel*, *trompet* en *tuba* hebben alleen de 'instrument'-betekenis (Moerdijk 1993).

Bovendien zijn de makers van woordenboeken het ook niet altijd met zichzelf eens in het weergeven van de betekenissen van woorden. In de dikke *Van Dale* vinden we bijvoorbeeld bij *orchidee* eerst de toepassing 'plant' en vervolgens de nuance 'bloem van die plant', maar bij *roos* is de relatie precies omgekeerd.

Ten slotte leidt de alfabetische werkwijze tot inconsistenties in de toekenning van labels. De dikke *Van Dale* noemt *kut* vulgair en *pik* informeel - *Verschuieren* houdt het op platte taal respectievelijk gemeenzaam - terwijl beide woorden toch hetzelfde label zouden verdienen (Bakema 1994). In het algemeen leidt het principe 'van woord tot woord, van A tot Z' tot een onsystematische beschrijving van de woordenschat.

Ik zal nu laten zien dat de alfabetische werkwijze zich vooral wreekt in de beschrijving van synoniemen, die een ijzeren descriptieve discipline veronderstellen. Eerst moeten we echter stilstaan bij twee andere factoren die de beschrijving bemoeilijken: de graduele aard van synonymie en de functies die synoniemen in woordenboeken vervullen.

* Dit artikel werd eerder gepubliceerd in *Trefwoord* 11, 1996, p. 29-41. De paginanummering van het origineel wordt tussen [] weergegeven.

Synonymie in de semantiek: verschillen tussen synoniemen

Semantici vinden de verschillen tussen synoniemen crucialer dan hun overeenkomsten. Zo stelt Zgusta (1971:89-90) dat bijna-syno[30]niemen verschillen op denotatief, connotatief en grammaticaal vlak kunnen vertonen, zodat synonymie strikt genomen niet bestaat.

De denotatie betreft eventuele verschillen in prototypische structurering, het verschijnsel dat sommige betekenissen van een woord belangrijker zijn dan andere. Geeraerts (1985) analyseert in dit verband de betekenis van *vernielen* en *vernietigen*. Hoewel beide woorden 'tenietdoen, te gronde richten' als kernbetekenis hebben, bezit *vernielen* vooral concrete nuances, terwijl *vernietigen* met name abstracte betekenistoepassingen kent. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de zinnen *De Tweede Wereldoorlog vernielde/vernietigde het geloof in een rechtvaardige God* en *De inval van de Russische troepen in Praag vernielde/vernietigde zijn ideaal van een communisme met een menselijk gezicht*, waarin alleen het abstracte woord *vernietigde* mogelijk is. Bovendien gaat het bij *vernielen* om een gedeeltelijke destructie, terwijl bij *vernietigen* de destructie totaal is. Een *vernielde auto* is opengebrosen of heeft een deukje opgelopen, van een *vernietigde auto* is niets over.

Zelfs wanneer woorden op denotatief vlak synoniem zijn, hebben zij alleen al door hun ongelijke vorm een andere connotatie, een verschillende stijlwaarde (Geeraerts 1989:189). Synoniemen kunnen verschillen in dimensies als tijd, ruimte, etymologie, medium, sociale groep, formaliteit, tekstsoort, vaktaal, frequentie, attitude en normativiteit. Neem bijvoorbeeld woorden voor 'toilet'. *Wc* en *toilet* zijn neutraal, kunnen in allerlei situaties gebruikt worden, terwijl *plee* tot informele situaties beperkt is. Informele woorden die alleen in het Zuid-Nederlands voorkomen, zijn onder andere: *gemak*, *huisje*, *kleinste kamertje* en *koer*. *Bestekamer*, *privaat*, *retirade* en *sekreet* zijn dan weer archaisch. Kortom, deze woorden zijn geen synoniemen pur sang.

De grammaticale waarde of valentie ten slotte heeft te maken met de selectie-restricties van woorden. Sommige woorden selecteren andere syntactische contexten, andere zinsstructuren dan andere woorden. Deze verschillen komen vooral aan de oppervlakte in uitdrukkingen en idiomen. Je werpt iemand een *vernietigende blik* toe en geen *vernielende*.

Op de drie niveaus kan synonymie afwezig, partieel of volledig zijn. Zuivere synonymie is dan volledige synonymie op alle drie niveaus en dit is in taal een grote zeldzaamheid. Andere 'onzuivere' synoniemen vormen een continuüm waarin de mate van equivalentie varieert.

Het graduele karakter van synonymie komt goed naar voren als we sprekers naar hun oordeel over synoniemen vragen. In 1994 vroeg ik 93 studenten van de Katholieke Vlaamse Hogeschool in Antwerpen om 5 benamingen voor 'TGV' te rangschikken op een schaal van 1 (voor het meest geschikte woord) tot 5 (voor het minst geschikte woord). Laten we eens naar de resultaten kijken.

[31]

	1	2	3	4	5
flitstrein	6	17	20	22	28
hogesnelheidstrein	58	24	8	1	2
snelle trein	0	4	30	34	25
supersnelle trein	30	44	14	1	4
supertrein	0	4	20	35	34

Hoe kunnen we deze resultaten verklaren? Om deze vraag te kunnen beantwoorden, moeten we eerst de verschillen tussen de synoniemen laten zien door in het voetspoor van Moerdijk (1987) de betekenis van de samenstellingen te vergelijken met die van hun basiswoord.

Aan alle woorden ligt *trein* ten grondslag, waarvan we de betekenis kunnen omschrijven als 'een door mensen gemaakt ding, gebruikt om iets te vervoeren, dat door een bepaalde krachtbron met een bepaalde snelheid over rails wordt voortbewogen en dat uit ofwel een of meer gemotoriseerde treinstellen bestaat ofwel uit een of meer treinstellen en een locomotief'. Aspecten als de aard van het vervoer, de krachtbron en de snelheid worden in de betekenis van *trein* niet gespecificeerd. Die aspecten worden wél uitgedrukt in samenstellingen: het 'gat' dat *trein* nalaat wordt gevuld door een specificator. Zo wordt de aard van het vervoer uitgedrukt in *goederentrein* en *personentrein*, terwijl in *stoomtrein*, *dieseltrein* en *magneettrein* de krachtbron gespecificeerd wordt.

De bovenstaande woorden zijn niet in dezelfde mate gemotiveerd of doorzichtig, omdat de betekenisbijdrage van de specificator varieert. Het minst gemotiveerd zijn *supertrein* en *flitstrein*: het eerste lid heeft meerdere specificatiemogelijkheden, waardoor het niet duidelijk is welk aspect van *trein* gespecificeerd wordt. Zo kan *super* de snelheid, de lengte, de kracht en de luxe van *trein* specificeren. Minder mogelijkheden heeft *flits*. Het woord kan het uiterlijk van *trein* specificeren, *flitstrein* betekent dan 'trein die flitsen uitzendt doordat het contact met de bovenleiding niet goed is'. Maar als metafoor kan het de snelheid van *trein* specificeren, in dat geval krijgt *flitstrein* de betekenis 'trein die als een flits voorbijgaat'. Hoe meer specificatiemogelijkheden het eerste lid heeft, hoe meer moeite het kost om te achterhalen wát gespecificeerd wordt: *supertrein* is daarom minder gemotiveerd dan *flitstrein*. In *snelle trein*, *hogesnelheidstrein* en *supersnelle trein* wordt expliciet de snelheid van *trein* gespecificeerd, maar ook deze woorden zijn niet even doorzichtig. *Snelle trein* is minder gemotiveerd dan *hogesnelheidstrein* en *supersnelle trein*, want de specificator van *snelle trein* drukt, in tegenstelling tot de specificatoren van de twee andere woorden, niet uit dat de samenstelling betrekking heeft op een zeer snelle trein. Toch zijn ook *hogesnelheidstrein* en *supersnelle trein* niet volstrekt transparant, omdat ze steeds betrekking hebben op een personentrein, wat door de specificator niet wordt uitgedrukt.

[32] De enquêteresultaten weerspiegelen nu deze verschillen in doorzichtigheid van synoniemen. De meest gemotiveerde woorden, *hogesnelheidstrein* en *supersnelle trein*, worden door de studenten het meest geschikt gevonden om 'TGV' te benoemen. Omgekeerd is de voorkeur voor de minst gemotiveerde woorden, *snelle trein* en *supertrein*, het kleinst. *Flitstrein* neemt een tussenpositie in. Sommigen lijken de metafoor te appreciëren, maar de meerderheid heeft zeker geen voorkeur voor dit woord. Opvallend is dat de oordelen zo absoluut zijn: niemand

heeft een voorkeur voor de minst doorzichtige woorden en niemand heeft een afkeer van de meest transparante.

Natuurlijk speelt ook conventionalisering een rol: men weet via de media dat *hogesnelheidstrein* het gebruikelijke woord voor 'TGV' is en dat ook *supersnelletrein* niet ongebruikelijk is. Aan de andere kant is het geen toeval dat juist deze woorden geconventionaliseerd zijn. Bovendien biedt conventionalisering geen verklaring voor de verschillen in aanvaardbaarheid die tussen de andere woorden bestaan.

Synonymie in de lexicografie: functies van synoniemen

Lexicografen vinden de globale betekenisovereenkomst van synoniemen essentiëler dan de subtiele verschillen die bij een semantische analyse aan het licht komen. Synoniemen spelen in woordenboeken dan ook een sleutelrol. In verklarende woordenboeken hebben synoniemen twee functies. Ten eerste worden ze gebruikt om een woord te definiëren. Ten tweede worden synoniemen van een woord genoemd zodat de woordenboekgebruiker uit alternatieve benamingen kan kiezen. Meestal is het aantal synoniemdefinities in een verklarend woordenboek omgekeerd evenredig aan de omvang van het woordenboek: hoe kleiner het woordenboek, hoe meer synoniemdefinities. Voor de opsomming van synoniemen bij een lemma geldt precies het omgekeerde: juist in de grote verklarende woordenboeken worden veel synoniemen genoemd. Sommige lexicografische producten zijn vrijwel volledig op relaties van betekenisgelijkheid gebaseerd, zoals synoniemenwoordenboeken en meertalige lexica. In synoniemenwoordenboeken fungeert een woord als sleutel tot een groep betekenis-verwante woorden en vertaalwoordenboeken zijn gefundeerd op equivalentie, op de veronderstelling dat de woordenschat van de ene taal synonieme pendanten heeft in de andere taal. Er is in de lexicografie dan ook geen principieel verschil tussen intralinguale en interlinguale synonymie: uitgangspunt van de lexicografen is steeds dat synonymie in absolute, niet-graduele vorm bestaat.

[33] Misschien mogen we van de lexicograaf niet eisen dat hij recht doet aan het subtiele, graduele karakter van synonymie. Een semantische analyse veronderstelt immers een enorme onderzoekstijd en het is de vraag of de gebruiker van het resultaat gediend is (Herberg 1992:91). Bovendien kunnen gradaties van synonymie niet gemakkelijk beschreven worden. Het labelsysteem van een woordenboek om connotatieve verschillen tussen woorden aan te geven, is gebaseerd op absolute tegenstellingen. Een woord behoort tot een vaktaal of niet, is formeel of informeel, maar graden van vaktaligheid of formaliteit kunnen moeilijk met labels worden aangegeven (Hausmann 1989).

Wat we wél mogen eisen is dat de behandeling van synoniemen op een systematische manier gebeurt, zodat de woordenboekgebruiker zowel een correct als een volledig beeld van een synoniemencluster krijgt. Volgens Herberg (1992:95-108) krijgen we een vertroebeld beeld wanneer synoniemen in een woordenboek verschillende functies vervullen. Hij verzet zich dan ook tegen de gangbare praktijk in de verklarende lexicografie om synoniemen als definities en als alternatieve benamingen te gebruiken, omdat dit tot onvolledige synonymievermeldingen en cirkeldefinities leidt. Het netwerk van onderlinge verwijzingen is bij synoniemen vaak onvolledig, zodat de woordenboekgebruiker dikwijls in een doodlopend straatje terechtkomt. Heeft Herberg gelijk?

Synonymie in jargon

Op basis van een aantal steekproeven concludeert Janssens (1988) dat vakexterne woorden, waarmee specialisten zich tot de buitenwereld richten, in algemene woordenboeken niet goed vertegenwoordigd zijn, terwijl juist deze woorden de grootste kans maken om via krant en televisie door te dringen in de algemene woordenschat.

Niet alleen de selectie van jargon, maar ook de markering en de definiëring ervan is problematisch. De oorzaak hiervan is dat vaktaalwoorden een gecompliceerde synonymische relatie kunnen hebben met andere vaktaalwoorden en met woorden uit de omgangstaal

Stel bijvoorbeeld dat een woord X een vaklabel krijgt en dat een woord Y als synoniemen- definitie of na de betekenisomschrijving van X vermeld wordt. Wat is dan de verhouding tussen de beide termen? Er doen zich nu drie theoretische mogelijkheden voor, waarbij de mate van synonymie tussen de woorden geleidelijk afneemt. Ten eerste kunnen ze synoniemen zijn binnen een bepaald vakgebied. In het woordenboek krijgen X en Y idealiter hetzelfde label, wordt X als synoniem van Y genoemd en krijgt X een analytische definitie. Ten tweede kunnen de beide woorden tot een ander vakgebied behoren. Het woordenboek zou X en Y een ander label moeten geven, waarbij X als synoniem van Y [34] wordt vermeld en X gedefinieerd wordt. Ten derde kan een van de woorden (Y) tot de algemene woordenschat behoren en naast een vakspecifieke betekenis-toepassing, algemene nuances aan de dag leggen, terwijl het andere woord (X) een vakterm is. In een volmaakte beschrijving krijgt Y geen label, wordt X niet als synoniem van Y aangeduid en krijgen beide woorden een definitie. Kortom, uit de labeltoekenning, de synonymievermelding en de definitie blijkt de verhouding tussen vaktaalsynoniemen. Voor de woordenboekgebruiker is het van cruciaal belang dat deze informatie consistent is. Ik zal nu de behandeling van vaktaalsynoniemen illustreren aan de hand van *Van Dale GWNT* (1992), zodat we de kloof tussen theorie en praktijk kunnen taxeren.

Inconsistente toepassing van labels

Synonieme termen worden soms voorzien van verschillende labels, terwijl uit de definitie of uit de synonymievermelding blijkt dat ze tot hetzelfde vakgebied behoren. In *Van Dale GWNT* (1992) krijgt *acceleratie* het label <werktuigkunde> en de definitie `versnelling', maar *versnelling* draagt het label <natuurkunde>, terwijl in de synonymievermelding *acceleratie* genoemd wordt. De voorbeelden laten zich gemakkelijk multipliceren. Zo vinden we bij *aardroering* <oude rechtsterm> in de synonymievermelding *grasroering*, dat op zijn beurt de labels <historisch, juridisch> krijgt, maar gedefinieerd wordt als `aardroering'. *Deelwoord* krijgt het label <spraakkunst>, in de synonymievermelding staat *participium*, dat het label <taalkunde> heeft en de definitie `deelwoord'. *Stamdeel* <heraldiek>, krijgt de definitie `kwartier' dat echter van het label <genealogie> voorzien is, terwijl we in de synonymievermelding *stamdeel* vinden.

Een tweede type inconsistentie is dat X een bepaald label heeft dat bij Y ontbreekt. *Achtkant*, *bembergzijde* en *cacimbo* zijn achtereenvolgens van de labels <landmeetkunde>, <textielindustrie> en <meteorologie> voorzien, terwijl hun synoniemen (respectievelijk *landmeterkruis*, *koperrayon* en *kustnevel*) zonder label door het leven gaan.

Onvolledige synonymievermelding

Van Dale is niet altijd volledig in de opsomming van de leden van een synoniemencluster. Bij X vinden we meer of andere synoniemen dan bij Y, zodat de woordenboekgebruiker geen volledig beeld van een groep synoniemen krijgt. We treffen bijvoorbeeld bij *access time* <computerterm, informatica> als synoniemdefinitie 'toegangstijd' aan, maar bij *toegangstijd* <computerterm, informatica> wordt *access time* niet vermeld. Ter illustratie geef ik nog enkele andere voorbeelden. *Achterboom* <weverij> krijgt de definitie 'kettingboom' <weverij>, maar de omgekeerde route loopt [35] dood. Bij *afsplintering* <natuurkunde> vinden we in de synonymievermelding *spallatie*, terwijl bij *spallatie* <natuurkunde> *afsplintering* niet vermeld wordt. Ten slotte krijgen *kwantiel* en *fractiel* beide het label <statistiek>, vinden we bij *kwantiel* in de synonymievermelding *fractiel*, maar bij *fractiel* geen verwijzing naar *kwantiel*.

Bovendien kan een onvolledige synonymievermelding gepaard gaan met een inconsistente labeltoekenning. Zo krijgt *beleefdheidsaccept* de synoniemdefinitie 'complaisancepapier, schoorsteenwissel', maar *complaisancepapier* gaat alleen vergezeld van 'schoorsteenwissel'. Aangezien een ongeluk zelden alleen komt, vinden we bij *beleefdheidsaccept* het label <financiën> en bij *complaisancepapier* <handel>. Ook deze inconsistentie is allerm minst zeldzaam. *Abductie* <etnologie> krijgt de synoniemdefinitie 'roofhuwelijk', terwijl bij *roofhuwelijk* <historisch> niet verwezen wordt naar *abductie*. *Compromis* <geschiedenis> heeft als synoniemdefinitie 'verbond', maar in de synonymievermelding bij *verbond* <historisch> vinden we geen verwijzing naar *compromis*. Evenzo is *valmuur* van het label <sluisbouw> en de synoniemdefinitie 'stortmuur' voorzien, zonder dat *valmuur* bij *stortmuur* <weg- en waterbouw> genoemd wordt.

Verder is het mogelijk dat een onvolledige synonymievermelding samengaat met een onvolledige labeling. Het lemma *evenaar* <aardrijkskunde> krijgt bijvoorbeeld de synoniemdefinitie 'evenachtslijn, equator', bij *evenachtslijn* <aardrijkskunde> vinden we 'equator, linie', maar *linie* krijgt geen label en gaat vergezeld van de definitie 'evenaar, evenachtslijn', terwijl alleen bij *equator*, eveneens zonder label, alle synoniemen genoemd worden: 'evenachtslijn, evenaar, linie'.

Synoniemen of niet?

Soms maakt een woordenboek niet duidelijk of de termen X en Y synoniemen zijn, omdat de definitie van de verschillende woorden ruimte voor twijfel laat. *Aanlanger* is bijvoorbeeld voorzien van het label <werktuigkunde> en de definitie 'deel van een muntpers, dat muntplaatjes neerlegt om gestempeld te worden, <synoniem> handje', terwijl *handje* geen werktuigkundige of algemene betekenis krijgt die enigszins met *aanlanger* in verband kan worden gebracht. Vergelijkbare problemen doen zich voor

bij de potentiële synoniemen *dwangbod* <bridge> en *forcing, gang* <lintweverij> en *loop, jaagijzer* <olieslagerij>, *jager* en *jachtijzer*. We vinden bij *forcing, loop, jager* en *jachtijzer* geen betekenistoepassingen die relateerbaar zijn aan nuances van respectievelijk *dwangbod, gang* en *jaagijzer*.

De woordenboekgebruiker wordt ook in de steek gelaten wanneer het onduidelijk is in welk opzicht of in welke mate Y synoniem is met X. *Blinde* bijvoorbeeld krijgt het label <bridge> en wordt gedefinieerd als 'niet-speler, <synoniem> dummy'. *Dummy* [36] heeft onder andere de definitie 'blinde in het kaartspel; <bridge> de kaarten die open op tafel komen'. Het verschijnsel dat betekenistoepassingen van synoniemen slechts tot op zekere hoogte met elkaar in verband kunnen worden gebracht, blijkt ook bij bijvoorbeeld *citroensap* <katoenindustrie> en *citroenzuur, kloof* <bij horlogemakers> en *brug, vegen* <kaartspel> en *uitwissen*.

Een vergelijkbare situatie doet zich voor wanneer het woordenboek een ruim synonymiebegrip blijkt te gebruiken. Lemma X is een vakterm en wordt met een label gemarkeerd, Y wordt als een synoniem van X vermeld, maar lemma Y krijgt een algemene definitie en is geen specifieke vakterm. Lemma Y krijgt dan ook geen label en vakterm X wordt niet als een synoniem van Y genoemd. Soms verkeert de woordenboekgebruiker in twijfel over de exacte betekenis van X, vooral als Y een omvangrijk betekenisprofiel heeft en de synoniemdefinitie van X vormt. In *Van Dale GWNT* (1992) bijvoorbeeld krijgt *afzoeten* het label <steenbakkerij> en de synoniemdefinitie 'afsteken'. Bij *afsteken* vinden we een betekenisprofiel van zestien nummers, zodat de woordenboekgebruiker niet een-twee-drie weet welke van de zestien nuances van toepassing is.

Circulariteit

Cirkeldefinities behoren tot de hoofdzonden van het definiëren van lemmata. Als het ene woord gebruikt wordt om het andere te definiëren en omgekeerd, komt de woordenboekgebruiker terecht in een vicieuze cirkel. Terecht stelt Landau (1984:124) daarom: 'since the primary purpose of a dictionary is to inform the reader what words mean, anything that absolutely denies the reader the opportunity to find out the meaning of a word he has looked up is the most serious defect a dictionary can have'.

In *Van Dale GWNT* (1992) komt circulariteit voor bij een aantal woorden met het label <naaistersterm>. De woorden *ik-en-jij-steek, negsteek* en *tafellakensteek* behoren tot hetzelfde vakgebied en krijgen in overeenstemming daarmee hetzelfde label. Een volledige synonymievermelding blijft echter achterwege bij *negsteek*, dat als 'tafellakensteek' gedefinieerd wordt, terwijl bovendien geen enkele term een analytische definitie krijgt.

Een andere circulariteitssituatie is dat de bij X vermelde synoniemen niet als lemma in *Van Dale* zijn opgenomen. Het niet opnemen van synoniemen in de microstructuur heeft als consequentie dat het woordenboek geen gesloten structuur vormt. Daarvan is alleen sprake wanneer de microstructurele informatie van een lemma uitsluitend woorden bevat die op hun beurt als lemma in de macrostructuur verschijnen (Landau 1984:129).

Wanneer een synoniem Y niet als lemma is opgenomen en het enige element van een definitie vormt, dan is de enige mogelijkheid om toegang te krijgen tot de betekenis van X afgesneden. [37] Ook als Y deel uitmaakt van een synoniemenreeks bij lemma X, draagt het niets bij aan de betekenisontsluiting van X. Ten slotte kan het niet opnemen van Y, wanneer dit woord in de microstructuur van X na de aanduiding <synoniem> staat, de taalgebruiker in twijfel laten. Zijn beide woorden zuivere synoniemen of zijn er toch verschillen? Zijn ze twee termen uit een identiek of juist een verschillend vakgebied? Of is Y een vertaling van de vakterm X in het algemene taalgebruik?

In *Van Dale GWNT* (1992) blijkt circulariteit meer dan incidenteel voor te komen. *Afonie* <medisch> heeft de synoniemdefinitie 'geluidloosheid', dat niet in de macrostructuur is opgenomen. Evenzo kunnen de definities 'afstammingslijn' van *bloedlijn* <veeteelt> en 'opwinddraad' van *opwinder* <spinnerij> niet worden teruggevonden. Bij *neusknijper* <hoefsmederij> vinden we de synoniemdefinities 'knijpijzer, pranger', terwijl *knijpijzer* niet als lemma is opgenomen en dus niets bijdraagt aan de betekenisontsluiting van *neusknijper*. Ten slotte vinden we bij *bekkleem* <sportvisserij> in de synonymievermelding *snoekklem* dat niet als lemma is opgenomen, bij *schulpijn* <meetkunde> vinden we na de aanduiding <synoniem> *conchoïde* en *halvemaanslijn*, terwijl dit laatste woord niet kan worden opgezocht.

Hoe kunnen we het niet opnemen van de bovenstaande woorden verklaren? Het is mogelijk dat de redacteurs van *Van Dale* ze beschouwen als doorzichtige samenstellingen, als gelede formaties met een transparante vorm-betekenisystematiek (*Van Dale GWNT* 1992:xiii, xvii). Bij vaktermen is semantische specialisatie echter eerder regel dan uitzondering. De genoemde woorden zijn idiomatisch, vertonen onvoorspelbare betekenisaspecten, en dienen in het woordenboek te worden opgenomen (Heyvaert & Tempelaars 1993).

Ook is de woordenboekgebruiker weinig geholpen met de opname van synoniemen waaraan weliswaar een bepaalde vorm-betekenisystematiek ten grondslag ligt, maar die toch niet zo doorzichtig zijn dat ze niet gedefinieerd hoeven te worden. Dit geldt bijvoorbeeld voor *fonger* <glasfabricage>, dat vergezeld gaat van de synoniemdefinitie 'holslipper', die op haar beurt noch een label, noch een definitie krijgt. Evenzo vinden we bij *aanlooptoestel* <luchtvaart> na de aanduiding <synoniem> *katapultinrichting*, dat eveneens zonder label of definitie als lemma is opgenomen.

Het juiste woord: het laatste woord?

De voordelen van synoniemenwoordenboeken zijn een gevolg van hun nadelen. Labels kunnen niet inconsistent toegepast worden, want ze komen nauwelijks voor. In *Het juiste woord* vinden we alleen het label <in België> en ook in *Van Dale's synoniemenwoordenboek* is het aantal labels klein in vergelijking met algemeen ver- [38] klarende woordenboeken (Bakema 1994). Het is merkwaardig dat juist in synoniemenwoordenboeken zo weinig markeringen voorkomen om de verschillen tussen synoniemen uit te drukken. Ook in de definities kan weinig misgaan, want ze ontbreken geheel (*Het juiste woord*) of ze zijn beperkt tot een betekenisindicatie (*Van Dale's synoniemenwoordenboek*).

Interessant in synoniemenwoordenboeken is de microstructuur ofwel de afbakening van een groep synoniemen en de macrostructuur ofwel de ordening van de lemma's. De synoniemenwoordenboeken houden er wat dit betreft totaal verschillende principes op na.

Het juiste woord gaat uit van een veel ruimer synonymiebegrip dan Van Dale: we vinden eerder betekenisverwante woorden dan synoniemen. Soms leidt dit ertoe dat woorden ondergebracht zijn in rubrieken waar ze volstrekt niet thuishoren. In rubriek 153 ('luxueus gebouw') vinden we bijvoorbeeld *skyscraper*, *wolkenkrabber*, *woontoren*, *woonsilo*, *torenflat*, *huurkazerne* (!) en *fabrieksgebouw* (!). Evenzo treffen we in rubriek 991 ('islamitische godsdienst') onder andere aan: *harem*, *haremvrouw*, *haremwachter* en *eunuch*.

Ook in stilistisch opzicht verschillen de beide synoniemenwoordenboeken van elkaar. Veel woorden die in Van Dale de labels <Bargoens>, <informeel> en <vulgair> krijgen zijn niet opgenomen in *Het juiste woord*. Het is trouwens opvallend dat Van Dale zo vaak het label <Bargoens> gebruikt. In welk opzicht verschilt dit label van <vulgair>? Bovendien is het onwaarschijnlijk dat de boeventaal zo'n grote impact heeft op het algemeen Nederlands dat het woordenboek zegt te beschrijven. Een uit het Bargoens afkomstig woord dat doorgedrongen is tot het algemeen Nederlands is geen Bargoens, maar een stilistisch gemarkeerd woord, informeel of vulgair. Toch heb ik de indruk dat in *Het juiste woord* de actuele woordenschat ondervertegenwoordigd is. Zo blijkt op basis van een vergelijking met Van Dale dat in rubriek 340 ('voortplanten') veel eigentijdse woorden ontbreken, bijvoorbeeld *de liefde bedrijven*, *een nummertje maken*, *kezen*, *palen*, *soppen*, *vogelen*, *vozen*, *van bil gaan*, *met iemand de koffer induiken*, *naar bed gaan met iemand*. Ook rubriek 633 ('dom') vraagt om een actualisering met bijvoorbeeld *sufferd*, *druiloor*, *ei*, *oen*, *rund*, *stommerd*, *droplul*, *eikel*, *kloris*, *oelwapper*.

Het grootste verschil tussen beide woordenboeken is de ordening van de macrostructuur. Van Dale is alfabetisch geordend en de synoniemenreeksen worden per lemma in extenso opgenomen. Bij *zeuren* vinden we dus dezelfde synoniemen als bij *zaniken*, *zeveren* en *zemelen*, wat tot een aanzienlijke redundantie leidt. *Het juiste woord* is thematisch geordend in 10 categorieën (aangeduid met Romeinse cijfers), 41 hoofdrubrieken (aangeduid met hoofdletters) en 1000 rubrieken (aangeduid met cijfers). Zo valt categorie III, 'het verstand', uiteen in de hoofd rubrieken 'verstandelijke vermogens' (A), 'geestesarbeid' (B) en 'uitdrukking [39] en mededeling van de gedachte' (C). Binnen 'geestesarbeid' vinden we vervolgens rubrieken als 'bewijzen' (647), 'weerleggen' (648), 'waarheid' (660) en 'dwaling' (661).

Op zo'n indeling is altijd kritiek mogelijk. *Het juiste woord* evolueert van meer concrete naar abstracte categorieën en culmineert in de categorie 'religie', wat enigszins gedateerd aandoet. Belangrijker is dat sommige rubrieken niet staan waar je ze zou verwachten. De rubrieken 'snel rijden' (292) en 'langzaam rijden' (293) staan niet direct na de rubriek 'rijden' (265). De rubriek 'zwemmen' (272) staat niet bij de andere rubrieken over gymnastiek (851a-855). Munten (36-37) vinden we bij natuurkundige eenheden (28-35) en niet bij economische rubrieken (812-835). Ook verwante apparaten staan soms ver van elkaar: 'computer' (24a), 'telegraaf, radio en televisie' (364), 'telefoon' (165). 'Sieraden' (865) en 'toilet' (866) vinden we niet bij de rubrieken over kleding (317-337), waar ook de rubrieken over weven en spinnen (425-427) ontbreken, maar naaien, haken en breien (335-337) niet.

`Fotografie en film' (368) staat niet bij de beeldende kunsten (878-883), maar bij natuurkunde (357-367).

Het thematische gedeelte van *Het juiste woord* is toegankelijk gemaakt met een register, dat echter onvolledig is. Samenstellingen en afleidingen zijn bijvoorbeeld niet opgenomen, wanneer ze in een rubriek staan, waar ook het basiswoord is opgenomen (*Het juiste woord*:699). Merkwaardig genoeg vinden we in het register echter wel *abonnementsconcert*, *avondconcert*, *buitenconcert*, *invitatieconcert*, *jeugdconcert*, *kerkconcert*, *middagconcert*, *pianoconcert*, *promenadeconcert*, *strijkconcert*, *studioconcert*, *tripelconcert*, *vioolconcert*, *volksconcert* en *zomerconcert*, maar niet *harmonieconcert*, *rockconcert* en *symfonieconcert*. Al deze woorden staan in de rubriek `uitvoeren' (875), waar *celloconcert*, *concert voor orkest*, *dubbelconcert*, *hoboconcert*, *hoornconcert*, *klarinetconcert*, *orgelconcert* en *trompetconcert* ontbreken.

Het lijkt erop dat synoniemenwoordenboeken voor de woordenboekgebruiker alleen van betekenis zijn in zoverre ze een overzicht van een groep synonieme of betekenisverwante woorden bevatten. Voor de precieze betekenis en stijlwaarde van de woorden, de denotatieve en connotatieve verschillen die de synoniemen vertonen, moet je te rade gaan bij een algemeen verklarend woordenboek.

Besluit

De beschrijving van synoniemen in een algemeen verklarend woordenboek als *Van Dale GWNT* (1992) laat vier wensen on vervuld: labels worden inconsistent toegepast, de leden van een synoniemencluster worden niet steeds allemaal genoemd, definities van synoniemen sluiten niet of nauwelijks op elkaar aan en soms ontbreken ze geheel waardoor circulariteit ontstaat. Voor de woordenboekgebruiker betekent dit dat hij het gevaar loopt niet [40] te vinden wat hij zoekt en blijft zitten met vragen als: Zijn deze woorden synoniemen? Waarom hebben ze dan een verschillend label? Waarom worden ze niet steeds allemaal vermeld? Waarom ontbreekt een definitie? Voor een deel zijn deze problemen te vermijden wanneer lexicografen afstappen van een alfabetische werkwijze en zich in plaats daarvan meer op synoniemenclusters richten. Ook het gebruik van synoniemen als alternatieve benaming en als definitie is een bron van verwarring, omdat taal en metataal, of woord en betekenis, in elkaar overgaan. Het graduele karakter van synonymie zal de lexicograaf echter heel wat hoofdbrekens blijven kosten. Er is nog weinig onderzoek gedaan naar de stilistische, connotatieve verschillen tussen synoniemen en een terminologie die begrippen als formeel en informeel te boven gaat is niet voorhanden. Toch is dit geen reden om de moed te laten zakken, want er is genoeg ander werk aan de winkel.

Literatuur

- P. Bakema, `Connotatieve labels in Nederlandse woordenboeken', in: *Nieuwe taalgids* 87 (1994) pp. 515-532.
- D. Geeraerts, `Preponderantieverschillen bij bijna-synoniemen', in: *Nieuwe taalgids* 78 (1985) pp. 18-27.
- D. Geeraerts, *Wat er in een woord zit. Facetten van de lexicale semantiek* (Peeters, Leuven 1989).

- G. Geerts & H. Heestermans *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* (Van Dale Lexicografie, Utrecht/Antwerpen 1992) (12e herz. dr.).
 - F.J. Hausmann, 'Die Markierung im allgemeinen einsprachigen Wörterbuch: eine Übersicht', in: F.J. Hausmann [et al.], *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexicographie. An international Encyclopedia of Lexicography. Encyclopédie internationale de Lexicographie* (Walter de Gruyter, Berlin/New York 1989) dl. 1, pp. 649-657.
 - D. Herberg, 'Makrostrukturelle Beziehungen im Wortschatz und in Wörterbucheinträgen. Möglichkeiten und Grenzen des allgemeinen einsprachigen Wörterbuchs', in: U. Braub & D. Viehweger, *Lexikontheorie und Wörterbuch* (Max Niemeyer Verlag, Tübingen 1992) pp. 89-163.
 - F. Heyvaert & R. Tempelaars, 'Opnamecriteria voor samenstellingen in woordenboeken', in: *Tabu* 23 (1993) pp. 75-82.
 - G. Janssens, 'De relatie algemene woordenschat/vaktaalwoordenschat en de implicaties voor de lexicografie', in: *Nieuwe taalgids* 81 (1988) pp. 161-170.
 - L. Brouwers & F. Claes, *Het juiste woord. Standaard betekeniswoordenboek der Nederlandse taal* (Standaard Uitgeverij, Antwerpen 1989) (7e druk).
 - S. Landau, *Dictionaries. The Art and Craft of Lexicography* (The Scribner Press, New York 1984).
- [41]
- A. Moerdijk, 'Lexicale semantiek en compositavorming', in: *Forum der Letteren* 28 (1987) pp. 194-213.
 - A. Moerdijk, 'Metonymische polysemie en lexicografie', in: *Op je woorden passen* (Instituut voor Nederlandse Lexicologie, Leiden) pp. 23-34.
 - P. van Sterkenburg, *Van Dale. Groot woordenboek van synoniemen en andere betekenisverwante woorden* (Van Dale Lexicografie, Utrecht-Antwerpen 1991).
 - H. Verkuyl, 'Hoe goed en hoe fout is Van Dale?', in: *Nieuwe taalgids* 86 (1993) pp. 212-237.
 - L. Zgusta, *Manual of Lexicography* (Mouton, The Hague/Paris 1971).